

Tiszchenko, Jewgienij M.

Zjazdy medyczne w północno-wschodnich województwach II Rzeczypospolitej

Medycyna Nowożytna 5/2, 109-116

1998

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.



Jewgienij M. Tiszczenko

Zjazdy medyczne w północno-wschodnich województwach II Rzeczypospolitej*

Różnorodne aspekty historii ochrony zdrowia północno-wschodnich województw II Rzeczypospolitej wymagają obiektywnej charakterystyki, dlatego koniecznym jest, aby w badaniach tych uczestniczyli polscy i białoruscy uczeni. Uważam, że przebieg obrad zjazdów medycznych posiada nie tylko znaczenie naukowo-teoretyczne, lecz także praktyczne. Niestety do tej pory w polskiej i białoruskiej literaturze przedmiotu brak pracy traktującej całościowo ten problem. W związku z tym, na podstawie badań źródłowych, przede wszystkim materiałów Archiwum Państwowego Obwodu Brzeskiego, Archiwum Państwowego Obwodu Grodzieńskiego, Archiwum Akt Nowych w Warszawie oraz oddzielnie opublikowanych w okresie międzywojennym pamiętników i sprawozdań zjazdowych, przedstawię przebieg i znaczenie zjazdów medycznych, jakie odbyły się w północno-wschodnich województwach Polski. Chciałbym nadmienić, że niniejsza praca

* Autor dziękuje Kasie im. Mianowskiego, która przyznała mu stypendium naukowe w Polsce, podczas którego mógł zebrać materiały w Archiwum Akt Nowych i Głównej Bibliotece Lekarskiej w Warszawie.

Artykuł tłumaczyli Barbara Srogosz i Tadeusz Srogosz.

nie pretenduje do wyczerpania tematu, ponieważ przebiegu niektórych zjazdów nie udało się, z powodu rozproszonych i niekompletnych materiałów źródłowych, w pełni zrekonstruować. Na obecnym etapie problem ten oczekuje jeszcze na kompleksowe badania, ale należy podkreślić jego znaczenie i konieczność podjęcia wysiłków uczonych z terenu obecnej Polski i Białorusi.

7 września 1925 r. w Nowogródku odbył się I Ogólny Zjazd Lekarzy województwa nowogrodzkiego¹. W zjeździe uczestniczyło 40 lekarzy. Wygłoszono tam 7 referatów z zakresu organizacji ochrony zdrowia, walki z chorobami społecznymi i medycyny klinicznej: W. Malinowski (Słonim) „Reorganizacja rodzinnej pomocy lekarskiej”, Z. Domański (Nowogródek) „Walka z gruźlicą”, B. Blaustein (Nowogródek) „Jaglica i jej rozprzestrzenienie”, Ł. Rudzki (Stołbce) „Ślepotą i jej przyczyny”, M. Liczkowski (Nieśwież) „O transfuzji krwi”, N. Grinberg (Stołbce) „Rzadki przypadek chirurgii operacyjnej”, Ł. Abramowicz (Baranowicze) „Rzadki przypadek laparotomii”. W wyniku wcześniej przedłożonych projektów i dyskusji przyjęto 9 rezolucji: o corocznym organizowaniu ogólnego zjazdu lekarzy województwa nowogrodzkiego, założeniu koła lekarskiego w Nowogródku, zakładaniu w każdym mieście powiatowym kół lekarskich o charakterze naukowym, organizacji walki z gruźlicą, nadzorze sanitarnym wykonywanym przez lekarzy powiatowych, poprawie bytu lekarzy obwodowych, otwieraniu w każdym ambulatorium obwodowym gabinetu położnych, uproszczeniu dokumentacji w szpitalach oraz zmniejszeniu opłat w szpitalach powiatowych dla chorych zakaźnie, wenerycznie, dla chorych na gruźlicę i dla położnic.

Dążenie lekarzy do rozwoju naukowego oraz dbałość o interesy zawodowe i poprawę stosunków wzajemnych wyrażały się w zwoływaniu posiedzeń i zjazdów oddziałów terenowych towarzystw i związków medycznych. 8 września 1925 r. w Nowogródku odbyło się posiedzenie członków Oddziału Nowogrodzkiego Związku Lekarzy Państwa Polskiego, w którym uczestniczyło 14 osób. Kolejne posiedzenie tego gremium miało miejsce 24 stycznia 1926 r. Wygłoszono wówczas następujące referaty: Z. Wroczyński „Walka z gruźlicą”, Ł. Kowarski „Pomoc pielęgniarska u nas i za granicą”, G. Chrzanowski „Historia organizacji organów sanitarnych na kresach”, Z. Domański „Zakłady sanitarne samorządów województwa nowogrodzkiego”, T. Cwiążyński „Lekarz powiatowy jako biegły sądowy”, S. Kozubowski „Sprawozdanie z działalności szpitala

¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej jako AAN), Ministerstwo Opieki Społecznej, nr 491, s. 1-4.

zakaźnego w Lidzie, F. Biłobran „Sposoby znieczulania w szpitalu zakaźnym w Nowogrodzku” (odbyła się demonstracja pacjenta), B. Blaustein „Letarg” (odbyła się demonstracja pacjenta)².

Na 17–18 stycznia 1928 r. do Słonimia zwołano IV Zjazd Towarzystwa Lekarskiego województwa nowogrodzkiego³. W zjeździe uczestniczyło około 50 lekarzy, w tym również uczeni z Warszawy i Wilna. Miejscowi lekarze-praktycy przygotowali 10 referatów, a goście z Warszawy i Wilna pięć. Zjazd zakończył obrady przyjęciem trzech rezolucji: o walce z alkoholizmem, o nie aplikowaniu zagranicznych środków farmakologicznych, o ufundowaniu stypendium im. dra Wołoczyńskiego, przyznawanego raz na trzy lata za pracę w zakresie higieny.

Ważne, praktyczne i organizacyjne znaczenie miały coroczne zjazdy lekarzy powiatowych województwa nowogrodzkiego, w którym uczestniczyło 7 lekarzy powiatowych i jeden zastępca lekarza powiatowego oraz przedstawiciele wojewódzkich władz ochrony zdrowia⁴. Wysłuchano tam półrocznych sprawozdań z działalności lekarzy powiatowych, a dyskusja ogniskowała się wokół następujących zagadnień: współpraca lekarzy powiatowych z samorządami terytorialnymi; starostowie a lekarze powiatowi; zakres kompetencji lekarzy powiatowych w stosunku do lekarzy samorządowych i szpitalnych; lekarz miejski a powiatowy; środki lokomocji lekarzy powiatowych; walka z błędami w sztuce lekarskiej; ekspertyzy sądowo-lekarskie; pomoc medyczna dla pracowników państwowych; funkcjonowanie ambulatoriów przeciwnercychnych i przeciwgruźliczych; walka z chorobami zakaźnymi; nadzór sanitarny nad szkołami, handlem produktami mięsnymi, zakładami fryzjerskimi i hotelami oraz kontrola aptek, składów aptecznych i wytwórni wód gazowanych.

17 marca 1928 r. obradował zjazd lekarzy samorządowych województwa nowogrodzkiego⁵. Uczestniczyło w nim 6 lekarzy powiatowych, jeden zastępca lekarza powiatowego i 15 lekarzy samorządowych (miejskich i gminnych). Zebrani nie tylko zatwierdzili sprawozdania i raporty lekarskie, lecz także wysłuchali kilku referatów o różnych aspektach ich pracy, np. „Ambulatoryjne warunki pracy lekarzy samorządowych”, „Zadania sanitarne lekarza samorządowego”, „Płace lekarzy”, „Podwyższanie kwalifika-

² Tamże, s. 17–25.

³ *IV Zjazd członków Towarzystwa Lekarskiego woj. nowogrodzkiego*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego”, 1929. R. 5, nr 2, s. 11–118; *IV Zjazd członków T-wa Lekarskiego woj. nowogrodzkiego*, „Zdrowie”, 1928, nr 12, s. 618–619.

⁴ AAN, Ministerstwo Opieki Społecznej, nr 491, s. 26–54.

⁵ Tamże, s. 57, 59–76.

cji lekarskich”, „Stosunki w środowisku lekarzy samorządowych”, „Organizacja statystyki sanitarnej na terenie powiatu”.

Na 26–27 stycznia 1929 r. do Nowogródka zwołano zjazd lekarzy województwa nowogrodzkiego⁶. Obrady otworzył inspektor Ministerstwa Zdrowia B. Gryszkiewicz, a uczestniczyli w nim przedstawiciele władz wojewódzkich i 7 lekarzy powiatowych. Wysłuchano tam sprawozdań lekarzy powiatowych, przedstawiono budżety na ochronę zdrowia w poszczególnych jednostkach podziału terytorialnego, dyskutowano na tematy sanitarno-higieniczne, rozpatrywano problemy profilaktyki chorób społecznych i zakaźnych, omawiano stan organizacji sanatorium przeciwgruźliczego w Nowojelnie oraz wyrażono potrzebę otwarcia w województwie szpitala psychiatrycznego. Kolejny zjazd, w którym wzięło udział 12 lekarzy samorządowych i wszyscy lekarze powiatowi, odbył się 9–10 maja 1930 r. w Baranowiczach⁷. W swoich sprawozdaniach lekarze powiatowi informowali o rozprzestrzenianiu się ostrych chorób zakaźnych, pracy ośrodków zdrowia i ambulatoriów rejonowych w zakresie profilaktyki jaglicy, gruźlicy i chorób wenerycznych oraz higienicznej kontroli szkół i akcji zabezpieczenia sanitarnego. Uczestnicy zjazdu zwiedzili miejscowy szpital i ośrodek zdrowia. Kolejny tego rodzaju zjazd miał miejsce 9–10 września 1932 r. w Nieświeżu⁸. Zjazd poparł przejście służby zdrowia pod nadzór Ministerstwa Opieki Społecznej. Zaznaczono, że mimo trudności ekonomicznych przeprowadzono remonty licznych szpitali, zbudowano kilka łaźni, otwarto dwa ambulatoria i trzy ośrodki zdrowia oraz punkt opieki nad matką i dzieckiem. Dopracowano się wówczas zasady, że wspólnie ze sprawozdaniem wygłaszało szereg referatów naukowo-praktycznych i przeprowadzano nad nimi dyskusję.

Zjazdy organizowali również pracownicy szpitali i kas chorych. Np. 7 lutego 1939 r. w Nowogródku odbyła się X Konferencja dyrektorów szpitali województwa nowogrodzkiego⁹. W konferencji wzięli udział dyrektorzy 4 państwowych i 8 samorządowych szpitali, lekarze naczelnicy kas chorych w Lidzie i Baranowiczach, zain-

⁶ AAN, Ministerstwo Opieki Społecznej, nr 492, s. 2–33; *Zjazd lekarzy powiatowych w Nowogródku*, „Lekarz Polski”, 1929, nr 3, s. 67–68; *Zjazd lekarzy powiatowych w Nowogródku*, „Polska Gazeta Lekarska”, 1929, R. 8, nr 9, s. 170–171.

⁷ *Zjazd lekarzy powiatowych województwa nowogrodzkiego w Baranowiczach w dn. 9 i 10 maja 1930 r.*, „Warszawskie Czasopismo Lekarskie”, 1930, nr 37, s. 861.

⁸ *Zjazd lekarzy powiatowych województwa nowogrodzkiego w Nieświeżu w dniach 9 i 10 września 1932 r.*, „Zdrowie”, 1933, nr 13–14, s. 706–707.

⁹ Archiwum Państwowe Obwodu Grodzieńskiego (dalej jako APOG), F. 551, dz. 1, sygn. 1552, s. 17–21.

interesowani problemem urzędnicy Wydziału Pracy, Opieki Społecznej i Zdrowia oraz Wydziału Wojennego władz wojewódzkich. Obrady poświęcono w całości na dyskusję o przygotowaniach szpitali na wypadek wojny oraz ich współpracy z ośrodkami zdrowia.

Na podstawie badań źródłowych możemy również prześledzić przebieg niektórych zjazdów medycznych w województwie wileńskim. 22–23 stycznia 1928 r. obradowało 9 powiatowych i 5 samorządowych lekarzy, natomiast 19–20 grudnia 1929 r. odbyła się narada dyrektorów szpitali powiatowych tego województwa¹⁰. Na 24–25 kwietnia 1930 r. zwołano w Wilejce zjazd lekarzy powiatowych, w którym uczestniczyło także wielu dyrektorów szpitali i przedstawiciele władz wojewódzkich¹¹. Były tam przedstawione rezultaty akcji rozbudowy infrastruktury sanitarnej, a także zwrócono uwagę na profilaktykę jaglicy, a przede wszystkim na pracę kolonii oftalmologicznej. Oprócz tego uczestnicy zjazdu wysłuchali szeregu referatów oraz zwiedzili szpital, ośrodek zdrowia w Wilejce i trzy ambulatoria. 7–8 października 1932 r. w Głębokiem w zjeździe lekarzy powiatowych wzięli udział nie tylko niektórzy przedstawiciele władz ochrony zdrowia, lecz także wojewoda wileński, starosta dzisieński i burmistrz Głębokiego¹². W trakcie obrad dyskutowano nad organizacją ochrony zdrowia w powiatach i niższych szczeblach administracyjnych, koniecznością współpracy z kasami chorych, część czasu poświęcono na przebieg akcji rozbudowy infrastruktury sanitarnej oraz zabezpieczeń przeciwepidemicznych, w tym pracy 4 kolonii epidemicznych. 22–23 października 1937 r. w Wilnie odbył się kolejny zjazd lekarzy powiatowych i dyrektorów powiatowych ośrodków zdrowia (ogółem zebrało się około 50 osób)¹³.

Podobnie przebiegały zjazdy i narady medyczne w innych województwach. 29–30 kwietnia 1930 r. w Suwałkach miał miejsce zjazd lekarzy powiatowych województwa białostockiego¹⁴. Przed zjazdem został oddany do użytku „Dom Zdrowia”, składający się

¹⁰ AAN, Ministerstwo Opieki Społecznej, nr 503, s. 15, nr 504, s. 36.

¹¹ Tamże, nr 505, s. 15; *Zjazd lekarzy powiatowych województwa wileńskiego w Wilejce w dn. 24 i 25 kwietnia 1930 r.*, „Lekarz Polski”, 1930, nr 12, s. 261–262.

¹² Archiwum Państwowe Obwodu Brzeskiego (dalej jako APOB), F. 1, dz. 5, sygn. 6, s. 27–28; *Zjazd lekarzy powiatowych województwa wileńskiego w Głębokiem w dn. 7 i 8 października 1932 roku*, „Zdrowie”, 1933, nr 13–14, s. 707–709.

¹³ APOG, F. 551, dz. 1, sygn. 1924, s. 13–14.

¹⁴ *Zjazd lekarzy powiatowych województwa białostockiego w Suwałkach w dn. 29 i 30 kwietnia 1930 r.*, „Lekarz Polski”, 1930, nr 12, s. 261–262; *Zjazd lekarzy powiatowych województwa białostockiego w Suwałkach w dn. 29 i 30 kwietnia 1930 r.*, „Warszawskie Czasopismo Lekarskie”, 1930, nr 37, s. 861.

z ambulatoriów przeciwgruźliczego, przeciwjaglicznego, przeciwwenerycznego i stomatologicznego, punktu opieki nad matką i dzieckiem oraz kuchni mlecznej. Podczas obrad omówiono rezultaty akcji rozbudowy infrastruktury sanitarnej, wygłoszono 4 referaty, zwiedzono „Dom Zdrowia” i Kasę Chorych oraz zorganizowano wycieczkę nad jezioro Wigry. Kolejny zjazd lekarzy powiatowych tego województwa odbył się 29–30 kwietnia 1932 r. w Wołkowysku¹⁵. Jego program i sprawozdania lekarzy powiatowych oscylowały wokół następujących problemów: ochrona zdrowia w okresie kryzysu ekonomicznego, pobór do wojska, profilaktyka jaglicy, opieka nad chorymi psychicznie, współpraca między organami sanitarnymi i nadzorem handlowym.

19–20 kwietnia 1929 r. w Brześciu odbył się zjazd lekarzy powiatowych województwa poleskiego¹⁶. W sprawozdaniach lekarze powiatowi informowali o remontach szpitali, walce z gruźlicą i jaglicą oraz akcji rozbudowy infrastruktury sanitarnej. Uczestnicy zjazdu zwiedzili szpital miejski i ośrodek zdrowia. Kolejny zjazd lekarzy powiatowych tego województwa, z udziałem lekarzy miejskich i kas chorych, miał miejsce 25–26 września 1931 r. w Pińsku¹⁷. Głównym punktem obrad było omówienie przebiegu akcji „Sanitariaty na Polesiu”, a także dalsze zadania w tym zakresie. Uczestnicy zjazdu zwiedzili szpital powiatowy, miejski ośrodek zdrowia i jedną z lecznic. 10–11 kwietnia 1935 r. w Łunince obradował zjazd lekarzy powiatowych i miejskich województwa poleskiego z następującym programem: sprawozdania lekarzy powiatowych i miejskich, stan sanitarny województwa, epidemiologia tyfusu plamistego, rola szczepień w profilaktyce chorób zakaźnych, walka z gruźlicą w środowisku wiejskim, działalność Miejskiego Ośrodka Badania Żywności w Brześciu¹⁸. 24–25 września 1937 r. w Prużanach na zjeździe lekarzy powiatowych województwa poleskiego 12 wygłoszonych referatów dotyczyło różnorodnych problemów, w tym między innymi: stanu i działalności instytucji zdrowotnych w województwie, zabezpieczenia ludności w środki farmaceutyczne, organizacji i działalności leczniczej kas chorych, higieny wody, higieny szkolnej, przypadków zapalenia opon mózgowych, działalności kolonii epidemicz-

¹⁵ APOB, F. 1, dz. 5, sygn. 6, s. 185.

¹⁶ *Zjazd lekarzy powiatowych województwa poleskiego*. „Polska Gazeta Lekarska”, 1929, R. 8, nr 31, s. 586; *Zjazd lekarzy powiatowych województwa poleskiego*. „Zdrowie”, 1929, nr 8, s. 508–509.

¹⁷ APOB, F. 1, dz. 5, sygn. 90, s. 133.

¹⁸ AAN, Ministerstwo Opieki Społecznej, nr 493, s. 2–3; APOG, F. 1, dz. 4, sygn. 1202, s. 25–27; APOG, F. 1, dz. 5, sygn. 151, s. 12.

nych, rejestracji urodzin i zgonów oraz powołania etatów lekarzy gminnych¹⁹.

Lekarze, zwłaszcza zaś personel zarządzający, nie ograniczali się do uczestnictwa w zjazdach na swoim terenie, lecz także byli gośćmi różnych gremiów w sąsiednich województwach. Oprócz tego organizowano wspólne zjazdy medyczne kilku sąsiednich województw. W tym rzędzie na szczególną uwagę zasługuje I Zjazd Lekarzy Kresowych w Łucku (30–31 sierpnia 1928 r.)²⁰. Na tym zjeździe wygłoszono 16 referatów oraz przyjęto 8 ważnych dla rozwoju ochrony zdrowia na kresach rezolucji, które dotyczyły głównie pracy sanitarno-epidemiologicznej i organizacji statystyki medycznej. Programowy referat zjazdu pt. „Stan ochrony zdrowia i pomocy medycznej w województwach północno-wschodnich” przedstawił lekarz z Baranowicz, D. Kieziewicz. Autor referatu zaprezentował solidną analizę sytuacji sanitarno-zdrowotnej na kresach, starając się wyłożyć swoje przemyślenia systematycznie i w oparciu o badania naukowe swoich kolegów. Ważnym wydarzeniem był także zjazd lekarzy szpitalnych województw wileńskiego i nowogrodzkiego, jaki odbył się 13 lutego 1938 r. w Lidzie²¹. Zjazd, w którym uczestniczyło około 60 osób, wypracował modelową charakterystykę szpitali oraz postawił zadania w ich dalszym rozwoju w zakresie administrowania, budowlano-technicznym i leczniczym.

Lekarze województw północno-wschodnich aktywnie uczestniczyli w obradach ogólnopolskich zjazdów medycznych, jakie odbywały się w różnych miastach II Rzeczypospolitej, w tym np. 26–29 września 1929 r. w Wilnie obradował XIII Zjazd Polskich Lekarzy i Przyrodników²².

Stan sanitarno-zdrowotny był jednym z głównych problemów, jakie nurtowały kresowe władze polityczno-administracyjne. W tym celu organizowano specjalne narady i konferencje lub rozpatrywano zagadnienia zdrowia wśród innych punktów obrad. Np. 8 lutego 1928 r. na zebraniu władz województwa poleskiego przyjęto statuty szpitali, a 7–8 kwietnia 1930 r. na podobnym zebraniu w województwie nowogrodzkim uchwalono budżet na

¹⁹ M. Zachert, *Sprawozdanie ze Zjazdu lekarzy powiatowych województwa poleskiego*, „Polska Gazeta Lekarska”, 1937, R. 16, nr 45, s. 877; tamże, *Sprawozdanie ze Zjazdu lekarzy powiatowych województwa poleskiego*, „Warszawskie Czasopismo Lekarskie”, 1937, nr 46, s. 883.

²⁰ Pierwszy zjazd lekarzy kresowych w Łucku (30 VIII–31 VIII 1928, Łuck 1930; A. Wojnicz, *Zjazd lekarzy kresowych w Łucku 30–31 VIII 1928 r.*, „Zdrowie”, 1928, nr 7–9, s. 458–460.

²¹ *Pamiętnik zjazdu lekarzy szpitalnych województw wileńskiego i nowogrodzkiego odbytego w dniu 13-go lutego 1938 r. w Lidzie*, Lida 1938.

²² APOB, F. 1, dz. 5, sygn. 84, s. 10.

ochronę zdrowia²³. 3 grudnia 1930 r. na zjeździe prezydentów i burmistrzów miast województwa poleskiego jeden z pięciu rozpatrywanych punktów programu dotyczył charakterystyki zdrowia publicznego²⁴. 1 lipca 1933 r. z inicjatywy starosty powiatu brzeskiego odbyła się konferencja poświęcona stanowi sanitarnemu miasta Brześcia²⁵. Oprócz tego kierujący ochroną zdrowia w województwach północno-wschodnich uczestniczyli w ogólnopolskich naradach w Warszawie. Np. 3-4 lutego 1930 r. w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych odbył się zjazd naczelników wydziałów wojewódzkich zdrowia publicznego, w którym m.in. udział wzięli: Z. Brodowicz – z województwa białostockiego, G. Rudziński – wileńskiego, J. Zaorski – poleskiego i E. Maciulewicz – nowogrodzkiego²⁶.

W okresie międzywojennym w województwach północno-wschodnich organizowano często zjazdy (narady, konferencje), w których brali udział lekarze powiatowi, lekarze szpitalni, ośrodków zdrowia, kas chorych, członkowie towarzystw i związków medycznych. Ranga zjazdów wzrastała z chwilą obecności podczas obrad przedstawicieli władz. Najbardziej planowy i systematyczny charakter miały zjazdy lekarzy powiatowych, które zwoływano do różnych ośrodków z różną częstotliwością i zestawem uczestników (oprócz lekarzy powiatowych uczestniczyli w nich, w zależności od tematyki, inni pracownicy służby zdrowia). Zjazdy określały aktualne zadania stojące przed ochroną zdrowia. Miały one jednak nie tylko znaczenie organizacyjno-praktyczne, lecz także naukowe i kulturowe, były szkołą wymiany poglądów, podwyższania kwalifikacji, zacieśniania solidarności zawodowej. W organizacji i tematyce zjazdów odzwierciedlały się problemy nurtujące ochronę zdrowia w całym państwie, dodatkowo pogłębione przez opóźnienie cywilizacyjne województw północno-wschodnich. Dążenia i wysiłki kadry kierowniczej wspierały towarzystwa i związki medyczne, jednak jest to odrębny problem, wymagający dalszych badań.

²³ APOB, F. 1, dz. 5, sygn. 18, s. 9; APOG, F. 551, dz. 1, sygn. 1531, s. 1-16.

²⁴ APOB, F. 1, dz. 4, sygn. 1217, s. 461.

²⁵ APOG, F. 1, dz. 5, sygn. 59, s. 1-2.

²⁶ APOG, F. 551, dz. 1, sygn. 3166, s. 1-7.